

Тема урока: «Лезги ч!алакай умуми малуматар чирун»

Дата: 03.06.24

Курсы: 4 «А,Б,В,Г»

Ч!ал акьалт!ай дережада сложный шей я. Ам инсанрин обществодиз хас лап кбилин кьет!енвилерикай сад, яшайишдин эвелимжи ва чарасуз лазим шарт!арикай сад я. Ч!алан куьмекдалди чна чи фикирар лугьузва, сада-сад гъавурда твазва, чирвилер ц!ийи несилрив агакьарзава.

«Ч!ал фикирдин арада масад авачир гьакьикъат я». Ч!ал галачиз фикир авун, масадаз жуван фикир лугьун ва я жува масадан фикирар кьат!унун мумкин туш.

Ч!ал общество вилик финин ва женгинин алат я. Ч!ал хьаначирт!а, инсанривай гьайванрин дуьньядивай чара жез, обществойра к!ват!ал хьана, производство тешкилиз, культурадин кьенин йикъан дережадив агакьиз жедачир.

Чилин винел пуд агъзурдив агакьна ч!алар ала. Чеб чидайбурун кьадардиз, гегьенш хьанвай территориядиз, инсанрин майишатдин ва политический уьмуурда кьугъвазвай ролдиз килигайла, и ч!алар гьарма сад са жуьре я. Амма са ч!ал масадавай чара ийидай кбилин терефар ибур туш. Гьар са ч!алахъ тек са вичиз хас тир гафарин девлет, сесерин система, грамматикадин кьурулуш жеда.

Муькуь патахъай , гьар са кьилдин ч!алахъ вири ч!алариз хас тир умуми терефарни ава. Хсусан гьа умуми терефар фикирда кьуна, чавай « Ч!ал вуч зат! я?» лагъай суалдиз жаваб гуз жеда:

Са халкьдин векилриз (бязи кьилдин ксар квачиз) виридаз чидай, абуру чпин гьар йикъан рафтарвилер таъминарун патахъай ишлемишзавай гафари ва а гафар дегиш хьунин, абурукай предложенияр туьк!уьр хьунин кьайдайри санлай а халкьдин ч!ал арадиз гьида.

Лезги халкьдихъни гьахътин такъат- лезги ч!ал ава.

Кавказдин дагълу халкьарин ч!алари дуьньяда авай ч!аларин арада кьет!ен хизан тешкилзава . Кавказдин ч!алар чебни са шумуд группадиз пай жезва. Лезги ч!ал Кавказдин ч!аларин хизандик, Дагъустандин ч!аларин группадик, лезги ч!аларин подгруппадик акатзава.

Лезги ч!ала пуд наречие (куьре, кьуба,ахцегь), ругуд диалект (гуьне,ярк!и,кьурагь,кьуба,ахцегь,фиярин) ва гзаф кьадар говорар ава. Ибурукай виридалайни ч!ехи наречие кьуре наречие я.

Тема: «Гаф ва адан мана-метлеб чирун»

Дата: 07.06.24

Курс: 4 «А,Б,В,Г» курсы

Са ч1ала авай гафариз виридаз санлай а ч1алан **лексика** лугьуда.

Ч1алан лексика чирдай илимдиз **лексикология** лугьуда.

Лексикологияда гафар кьве жигьетдай ахтармишда:

- 1) Тарихдин жигьетдай, яни гаф мус, гьик1 ва я гьинай пайда хьайиди ят1а, гьадаз килигна;
- 2) Ишлемишунин жигьетдай, яни гаф гьина, ни, гьик1 ишлемишзават1а, гьа кар фикирда кьуна.

Гафарин метлебар чирунал машгьул жезвай лексикологиядин хилез **семасиология** лугьуда.

Чѐб ч1ала авай, амма чпикай вирида гьамиша, гьар йикъан яшайишда менфят къачун тийизвай гафариз ва я са касдиз чеб чизват1ани, ада ишлемиш тийизвай гафариз «**пассивный**» запас лугьуда.

Инсандин чирвилер, элкьуьрна кьунвай гьакьикъатдикай адахь авай малуматар ва аннамишунар гьикъван гзаф хьайит1а , адан руьгьдин дѐрежа гьикъван винизди хьайит1а, гьакъван адан **активный** запасни артух ва девлетлуди жеда.

Гаф сложный шей я. Адахь са шумуд тереф ава. Эвелни-эвел гаф сесерин к1ват1ал я. Гаф хьун патал сесерин к1ват1алдихь а ч1алалди рахазвайбуруз чидай, абур вири гьавурда акьадай мана-метлеб хьана к1анда. Эгер гафарихь метлебар авачирт1а, инсанривай ч1алан куьмекдалди садавай-сад гьавурда тваз жедачир.

Гьар са гафуни са предмет(лишан, къадар,гьерекат) къалурда, гьар са гаф са аннамишуниз талукь я. Месела, **гад** лугьудай гафуни йисан тайин тир вахт, **яру** лугьудай гафуни тайин тир са ранг, **вад** лугьудай гафуни тайин тир къадар къалурзава.

Адет яз гафунин метлебдик предметдин кьве лишан: **сад умуми къет1енвал**, садни-а предметдин вичин **хсуси къет1енвал** акатда. Гьа кьве тереф кьейд авун, квекай рахазват1а чир хьун патал , бес жеда. Месела, **карандаш** лугьудай гафунин метлебдик ада къалурзавай предметдин умуми лишан-вичелди кхьидай алат, ва хсуси лишан-грифелдин куьмекдалди кхьидай алат къалурун ква.

Гафунин манади понятие михьиз кьейд тавун себеб яз, чавай гафарикай асантдиз менфят къачуз, абурун куьмекдалди фикир ийиз ва гзаф крар рик1ел хуьз жезва.

Тема: «Омонимар, синонимар, антонимар чирун»

Дата: 10.06.24

Курс: 4 «А, Б, В, Г» курсы

Чара-чара манаяр авай, амма сивяй сад хьиз акъатдай гафариз **омонимар** лугьуда.

Омонимар жуьреба-жуьре рекьералди арадиз къведа:

а) гаф фонетикадин жигъетдай дегиш хъайила, месела: къаз (къуш) ва къаз (экъечнавай тум). Къведлагъай гаф эвелдай аффрикатдалди акъалтлавайдитир, а члавуз и гафар омонимарни тушир;

б) гаф грамматический категорияриз дегиш хъайила, месела: таз (къелем; къве кьил атланвай кларас) ва таз (тун глаголдин мурадвилдин форма);

в) маса члаларай ва диалектрай гафар къабулайла, месела: тир (алакъачи глагол) ва тир (лишанар ядай чка);

г) цлийи гафар туьклуьр хъайила, месела: клани (клани гафунин актив падеж) ва клани (еридин прилагательное)

д) са гафунин кьилди-къилдин манаяр чеб-чпивай къакъатна, абур чара-чара гафар хьиз къатлундайла. Месела: члал (халкъ рахазвай) ва члал (шиир).

Омонима ва гзаф метлебар авай гафар чеб-чпивай чара авун регъят кар туш.

Хейлин дуьшуьшра абурухъ, мана-метлебдин мукъвавал-чаравални дережадилай гъейри, маса къетленвилер жедач.

Чпихъ лексикадиз талукъ мукъва мана-метлеб авай гафариз **синонимар** лугьуда. Синонимар, гьелбетда, акатайвал анжах са гаф тикрар авун мурад яз ва, гъар са фразеда виридалайни кутугай синоним гъим ятла, гъам ишлемишда. Месела, гуьзел, гуьрчег, иер, тларам, члагай, серес.

Сад хътин манаяр ва я мукъва мана-метлебар авай гафарин группадиз **синонимдин жерге** лугьуда. Месела, ширин, клуьгъуь, верцли. синонимрин жергеяр я. Синонимрин жергеяр чеб ва а жергеяра гафар гзаф хъун члалан девлетвилдин лишан я.

Садан мана масадан манадиз акси тир къве гафуниз **антонимар** лугьуда.

Антонимрикай писателри инсанрин ва я предметрин шикил члугвадайла менфят къачуда, абурун куьмекдалди къве шей сад-садав гъекъигда ва рахун физвай явленияда хъанвай члехи дегишвилер къейд ийида.

Тема: «Лезги чӀалан гафарин къатар чирун»

Дата: 18.06.24

Курс: 4 «А,Б,В,Г» курсы

Гафар гынай атайбур ятӀа, абурун тарих, ери-бине фикирда къуна килигайла, лезги чӀалан лексика са шумуд чкадал пайиз жеда:

- 1) Асул лезги гафар; 2) лезги чӀаларин умуми лексикадиз талукъ гафар; 3) дагъустандин чӀаларин умуми лексикадиз талукъ гафар; 4) азербайжан, араб, фарс чӀаларай ата гафар; 5) урус чӀалай атай гафар.

Лезги чӀалан лексикада гафарин и группайри вирида сад хьтин чка къазвач. Чпин къадардал ишлемишунал, лезги литературный чӀалан лексика вилик тхунин карда къугъвазвай ролдал гьалтайла, ибурукай гьар са группади хь вичин хсусивилер ава.

Чѐб анжах лезги чӀала авай, адалай гьейри маса чӀалара дуьшуьш тежедай гафариз **асул лезги гафар** лугьуда. И гафари чи чӀалан лексикадин лап кар алай пай адан диб тешкил ийизва.

Лезги чӀаларин умуми лексикадиз талукъ гафарик, месела, ихьтинбур акатзава: сад,ни,цӀийи, хвар,къун,къантӀа.

Лезги чӀалара ихьтин уртах гафар хьунухь и чӀаларин мукъвавиле гьакьиндай шагьидвал ийизва.

Лезги чӀалан са къадар гафар неинки маса лезги чӀалара, амма гьакӀ Дагъустандин маса чӀаларни (авар,лезги,лак ва мсб) дуьшуьш жеда. Ихьтин гафарик, месела, агъадихь галайбур акатда: мез, ниси,къад, жув, сам,цӀай,руьхь,цав ва мсб. Ибур лезги чӀалан лексикадин лап куьгьне къатариз талукъ гафар я. Дагъустандин чӀаларин умуми лексикадиз талукъ гафар лезги чӀала виликди гзаф авай, амма гьам лезги, гьам маса чӀалара фонетикадин рекъяй еке дегишвилер кьиле фин себеб яз, алай вахтунда гьахьтин гафар чеб-чпивай бегьем чара хьана, кьилди-кьилихьдин гафариз элкьвенва.

Лезги чӀалан лексикада тайин тир чка маса чӀаларай атай(къабулнавай) гафари къазва. Лезги чӀалаз гзаф къадар гафар азербайджан, араб ва фарс чӀаларай атанва. Азербайджан чӀалай гзафни-гзаф, жуьреба-жуьре предметрин тӀварар, са къадар, гьерекатриз талукъ глаголрин дибар, музыкадиз талукъ гафар вам терминар,географиядин тӀварар ва са къадар маса гафар атана. Абурук, месел, ихьтинбур акатзава: уьзуь агь, къара, баш,сагь, гуьзел.

Ибурулай гъейри, Азербайджан ч1алай лезги ч1алаз й1ийи гафар ва я абурун формаяр арадал гъидай са шумуд морфемани –лор,-лер,-чи,-огъли,-суз ва мсб атана.

Араб гафар лезги ч1алаз, аслу гъисабдалди мусурман диндихъ галаз алакъалу яз, гъам себеб яз атана. Месела: Аллагъ, малаик, гунагъ,суваб,зикир,устаб,дибир ва мсб.

Идалай гъейри, араб ч1алай лезги ч1алаз гзаф къадар инсанрин хсуси т1варарни атана: Мегъамед, Расул, Рашид, Али,Омар,Фат1имат,Кевсер.

Фарс ч1алан гафарни лезги ч1алаз вилик вахтара атайбур я. Лезги ч1алан лексикада авай фарс гафар гзафни-гзаф алишверишдин, дяведин терминар, жуъреба-жуъре предметрин, продуктрин, парчайрин, рангарин т1варар я. Месела: агъадихъ галай гафар: аби,аваз,азар,бедлем.

Ихътин гафарилай гъейри фарс ч1алай лезги ч1алаз са къадар инсанрал эцигдай хсуси т1варарни атанва, абурукай ч1ехи пай дишегълийрин т1варар я: Гуьллуьзар, Гуьльнара,Тевриз,Мапери.

Тема: «Лезги ч1алан словарар чирун»

Дата: 19.06.24

Курс: 4 «А,Б,В,Г» курсы

Ч1ала авай къван гафар, фразиологизмаяр вири рик1ел хуьн, абурун виридан манияр тамамвилелди чир хьун, гьар са гаф гьинай ва гьик1 арадал атайди ят1а лугьун, гьар са гафуниз ч1ала гьихьтин синонимар ават1а фикирда къун ва ихьтин маса моментар вири хуралай чир хьун акьалт1ай четин кар я. Лексикадин и тереф фикирда къуна, гьар са литературный ч1алаз адан гафарин девлетдин жуьреба-жуьре терефриз талукь суварар тукь1урда.

Чпин вилик эцигнавай везифайриз килигна, словарар гьар са жуьре жеда: гафарин баянар гудайбур(толковый), гафарин происхождение , абур гьинай атайбур ят1а чирдайбур (этимологический) , кьве ч1аланбур ва я переводдинбур, терминрин, синонимрин, фразеологизмайрин словарар ва мсб жеда.

Чи литературный ч1алахь гьелелиг и словарар вири авач. Лезги ч1алаз ихьтин словарар ава:

1. Лезги ч1алан орфографиядин словарь(М.М.Гаджиев, Р.И.Айдаров, У.А.Мейланова)
2. Лезги ч1алан фразеологиядин словарь (А.Г.Гульмегьамедов)
3. Лезги ч1алан омонимрин словарь(Р.И.Айдаров, Ш.А.Мирзоев)
4. Урус ч1аланни лезги ч1алан терминрин словарь (Гь.Р.Рамалданов)
5. Лезги ч1алан синонимрин куьруь словарь (А.Г.Гульмегьамедов)
6. Лезги нугьатрин куьруь словарь (Р.И.Гьайдарован «Лезги ч1алан диалектология» ктабда).
7. Урус ч1аланни лезги ч1алан словарь (М.М.Гьажиев)
8. Лезги ч1аланни урус ч1алан словарь (Тукь1уррайбур Б.Талибов ва М.Гьажиев)
9. Школьный русско-лезгинский словарь (А.Г.Гульмегомедов)
10. Лезги ч1алан антонимрин словарь (А.Г.Гьажимурадов)

Баянар гудай, гафарин этимологиядин ва бязи маса словарар лезги ч1алаз гьеле тукь1урнавач.

Тема : «Лабил сесер чирун»

Дата : 21.06.24

Курс : 4 «А,Б,В,Г» курсы

Чпин дибдин артикуляциядик плузаррин иштираквал кьариш хьанвай сесериз **лабил сесер** лугьуда. Ихьтин ачух тушир сесер 16 ава: гв, гъв,зв,кв,ккв,къв,къв,к1в,св,тв,ттв,т1в,хв,хъв,ццв,ц1в.

Лабил сесери гафар сад-садавай чара ийида, амма,ик1 ят1ани,абурун фонемавилин кьилдинвал зайиф хьанва. Плузарламиш хьунин гужлу вилелай гзаф дуьшуьшра ам вич сесиниз талукь ва я хас тир кьет1енвилерин жергедай акьудна са шумуд сесиниз, тамам слогдиз, гьатта гафуниз санлай талукь тир кьет1енвилез элкьуьранава. И кард плузарламиш хьун сегментный таинвал авачир, сесерин ц1иргьина вич таин са хат тушир явленидиз мукьва ийизва.

И кьет1енвили фонологиядин жигьетдай плузарламишунин метлеблублиз са артух зиян тагана, фонематический жигьетдай адан дибра кьарсуранава, яни гафунин мана-метлебдай кьил акьудун патахьай ва я гафунин, слогдин ван масадбурувай чара авун патахьай плузарламиш хьунин таин тир везифа тамамарзамат1ани, ам вич тек са сесинин лишан хьун, ада вичи кьилди фонема гьасил авун шаксуз зайиф хьанва.

Сесинин лабилвал гзаф дуьшуьшар лап ашкара коортикуляциядин нетижа я; адахь гафуник квай маса сесерилай аслу ери-бине ава.

Хейлин дуьшуьшар плузарламиш хьуни фонологический везифаяр тамамарзавач. Ам гафуна ва я морфемада артухан ва я алава чаравал яз, вичи маса дибдин кьет1енвилер сопровождать ийизвай лишан яз ишлемишзава.

Гафара дегиш жедайла ва я й1ийи гафар арадиз гьун патал ишлемишдай кьуллугьчи морфемайра (суффиксар, эхирра ва мсб)

Ачух туширдан плузарламиш хьуникай кьилдин лишан ва я такьат яз менфят кьачузвач.